

90-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ ŞƏRAİT VƏ MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏR BİRLİYİNİN YARANMASI**M.P.OSMANLI***Bakı Dövlət Universiteti**maharatosman@mail.ru*

Məqalə SSRİ-nin süqutu ərəfəsində beynəlxalq şərait probleminə həsr olunmuşdur. Burada 80-ci illərin II yarısında Sovet İttifaqının xarici siyasətində baş verən dəyişikliklərdən danışılır. Xarici siyasətdə aparılan islahatlar daxili siyasi prosesləri qabaqlayırdı. Uzun sürən danışıqlar yeni birlik formasının yaradılması ideyasını meydana çıxardı və nəticədə müstəqil dövlətlər birliyi yarandı.

Sovet İttifaqında 80-ci illərin ortalarından başlanan yenidənqurma adlandırılan proses cəmiyyət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi xarici siyasət sahəsində məsələlərə də yeni tərzdə yanaşmağa, yeni tələblərə uyğun hərəkət etməyə imkan verdi. Uzun illər SSRİ-nin xarici siyasəti səhsiz inkişaf edən, strateji məqsədləri ilə taktiki gedişləri həmişə uyğun gələn, qlobal problemlərə münasibətdə ən düzgün və ədalətli mövqe tutan konsepsiyaya malik siyasət kimi vəsf edilmişdir. Xarici siyasət idarəsinin rəhbərliyində baş verən dəyişiklik tezliklə özünü konseptual məsələlərdə də göstərdi. Xarici siyasət sahəsində atılan addımlar bəzən ölkədaxili islahatları qabaqlayır, müəyyən şəraitdə bəzən ona təkan da verirdi. Lakin ümumən radikal iqtisadi və siyasi dəyişikliklər olmadığından özü də yerində sayırdı. Məsələn, o zamankı xarici işlər naziri E.Şevardnadze qərb demokratlarının uzun müddət tənqid obyektinə olmuş ölkə daxilindəki insan hüquqları haqqında məsələni ABŞ-ın o vaxtkı Dövlət katibi Çorc Şultsla görüşündə müzakirələrin mərkəzinə çevirmişdi. Belə ki, o, ölkə daxilində insan hüquqlarının təmini sahəsində lazımi addımlar atılmamış, demokratik hüquq və azadlıqlar bərqərar edilməmiş bu məsələ beynəlxalq səviyyədə diskussiyanın mövzusunə çevirmişdi. Məlumdur ki, E.Şevardnadzenin sələfi A.Qromiko, ümumiyyətlə, bu problemi müzakirə etməkdən imtina edirdi (1, 25). Məhz o vaxtdan insan hüquqları haqqında məsələ sovet-amerikan danışıqlarının daimi mövzusunə çevrildi. Moskva insan hüquqları haqqındakı beynəlxalq paktlara qoşuldu. Keçmiş dissidentlər hökumətin və parlamentin tərkibinə daxil oldular.

80-ci illərin ortalarında SSRİ "şöhrətin zirvəsində" idi. O, silahlı qüvvələrin və əsas növ silahların sayına, xaricdəki baza və qoşunların miqdarına görə dünyada birinci yerdə dururdu.

1985-1990-cı illərdə gərginliyin zəiflədilməsi və qarşılıqlı anlaşmanın təmin edilməsi yolunda SSRİ və ABŞ arasında keçirilən yüksək səviyyəli Cenevrə (1985), Reykyavik (oktyabr 1986), Vaşinqton (dekabr 1987) Moskva (may 1988), Nyu-York

(dekabr 1988) görüşləri, eləcə də hər iki ölkənin Xarici işlər nazirlərinin təqribən qırxa yaxın görüş və danışıqları xüsusilə diqqəti çəlb edir. Bu danışıqların ən böyük nəticələrindən biri tərksilah yolunda həqiqətən də böyük hadisə olan 8 dekabr 1987-ci ildə imzalanan və 1 iyul 1988-ci ildə qüvvəyə minən yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğvi haqqında müqavilədir. Təkcə iki növ nüvə silahının ləğvi ilə Sovet İttifaqı 1988-1990-cı illərdə hər il 400 milyon manat xərçədən azad oldu (2, 372).

Tərksilah sahəsində başqa bir addım strateji hücum silahlarının 50 faiz ixtisarı haqqında 1991-ci ildə imzalanan müqavilə oldu. Bu baza əsasında 1993-cü ildə Rusiya Federasiyası və ABŞ strateji hücum silahlarının ləğvinin davam etdirilməsi haqqında saziş imzalandı.

SSRİ və sosialist oriyentasiyalı ölkələri birləşdirən Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) öz mövcudluğunu bir az əvvəl dayandırmış, bazar iqtisadiyyatına doğru kurs götürmüşdü.

Beynəlxalq aləmdə sovet Xarici siyasətində baş verən dəyişikliyin müsbət nəticəsi kimi sovet qoşunlarının 1989-cu ildə Əfqanıstandan çıxarılması da yüksək qiymətləndirildi. Bu 1988-ci ilin aprelində Çenevrədə SSRİ və ABŞ-ın iştirakı ilə Əfqanıstan və Pakistan hökumətləri arasında bağlanmış sazişlə mümkün olmuşdur. Yaxın Şərqi problemi də diqqətdən kənar qalmadı. Son dövr bu regionun ən böyük münaqişəsi 1990-cı ilin avqustunda İraqın Küveytə təcavüzü oldu. 1991-ci ilin fevralında ABŞ-ın avanqardlığı ilə 43 dövlətdən ibarət Birləşmiş Millətlər Koalisiyası onu dəf etmiş, lakin problem bu günə qədər tam həlini tapmamışdır (3, 39).

Avropanı iki düşərgəyə bölmüş "soyuq müharibənin" aradan qaldırılması yolunda ən mühüm addım Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin azaldılması barədə 15 il nəticəsiz aparılmış danışıqların öz bəhrəsini verməsi, 1990-cı il noyabrın 19-da Paris müqaviləsinin və eyni zamanda "Yeni Avropa üçün Paris xartiyasının imzalanması oldu. Xartiyada deyilirdi: "Avropanın parçalanması və qarşılıqlı inam və əməkdaşlığa əsaslanacağıdır." Paris xartiyasında dövlətlər arasında qarşılıqlı inam və əməkdaşlığa xidmət edən bir sıra tədbirlər müəyyənləşdirildi. Söhbət əslində "Ümumavropa evi" yaratmaq mexanizmindən və perspektivindən gedirdi (4, 429).

Bir sözlə, vahid Avropa parçalanmış Avropadan daha sakit və rahat təsir bağışlayırdı (5, 24). SSRİ-də kök salmış totalitar rejimin məhvinə doğru atılan hər bir addım, hər bir Xarici aksiya beynəlxalq aləmdə sülhə və təhlükəsizliyə xidmət edirdi. Beynəlxalq şəraitin yuxarıda verdiyimiz bu qısa təhlilindən belə nəticə çıxarmaq olur ki, SSRİ-nin beynəlxalq aləmdəki dayaqlarını itirməsi, Şərqi Avropa ölkələrinin Qərblə əməkdaşlığa üz tutması, QİYŞ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının (VMT) varlığına son qoyulması, ittifaq daxilindəki qeyri-demokratik rejimin beynəlxalq müzakirələrdə kəskin tənqid obyektinə çevrilməsi və s. amillər Sovet dövlətinin süqutuna aparıcı şəraiti şərtləndirən amillərdən idi. Sovet İttifaqının süqutu təkcə xarici amillərlə bağlı deyil (6, 138).

1990-cı ilin sonunda dövlətin borcu 550 mlrd. rubla çatmışdı, yəni 58 mlrd. rubl defisit elan edildiyi halda 152 mlrd. rubl artmışdı. İttifaq büdcəsinin kəsiri təkcə 1991-ci ilin 1-ci kvartasında 21 mlrd. rubl təşkil edirdi ki, bu da bütün 1991-ci il üçün "planlaşdırılan"dan (26.7 mlrd. rubl) çox idi (7, 93). Bunun əsas səbəbi o idi ki, gəlirlərin azalması getdikcə davam edir, respublikalar isə öz artan xərclərini federal

büdcəyə ödənilən vergiləri məhdudlaşdırmaq yolu ilə balanslaşdırmaq istəyirdilər. Bütün investisiya kompleksi böhranlı vəziyyətdə idi.

Ölkə daxilində siyasi vəziyyəti gərginləşdirən amillərdən biri də mərkəzdən qaçma meyllərinin güclənməsi idi. Respublikalarda milli-azadlıq hərəkatı alovlanır, müstəqillik ideyaları geniş kütlələri əhatə edirdi. 1989-1990-cı illər ərzində bütün respublikalar öz suverenliyini elan etdilər.

Belə bir şəraitdə ittifaqın yeniləşməsi məsələsi meydana çıxdı. 1922-ci il SSRİ-nin təşkili haqqında müqavilənin əvəzində yenisini hazırlamaq üçün hər hansı bir hüquqi bazaya əsaslanmaq lazım idi. Bunun üçün 1991-ci il martın 17-də SSRİ-nin saxlanması münasibət ifadə edən ümumxalq referendumu keçirildi. Cəmi 9 respublika öz ərazisində referendum keçirməyə razılıq verdi və saxtalaşdırılmış nəticələr əsasında məsələyə müsbət münasibət bildirildi.

Yaranmış ağır siyasi və iqtisadi böhrandan çıxış yolları axtarmaq üçün həmin 9 respublikanın rəhbəri və SSRİ prezidenti 1991-ci il aprelin 23-də Moskvanın 12 km-dəki Nova-Oqaryovada bir masa arxasında əyləşdilər. SSRİ prezidenti M.Qorbaçov, RSFSR Ali Sovetinin sədri B.Yeltsin, Ukraynanın baş naziri V.Fokin, Belarusiya Nazirlər Sovetinin sədri V.Kebiç, Özbəkistan prezidenti İ.Karimov, Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayev, Azərbaycan prezidenti A. Mütəllibov, Qırğızıstan prezidenti Ə.Akayev, Tacikistan prezidenti K.Mahkamov, Türkmənistan prezidenti S.Niyazovun iştirak etdiyi bu görüş "9+1" formulası adını aldı və o dövr mətbuatı tərəfindən həmrəylikə doğru addım kimi qiymətləndirildi (8).

Əslində iştirakçıların qəbul etdiyi 5 mühüm məsələni əhatə edən "Ölkədə vəziyyətin stabilləşdirilməsi və böhranın aradan qaldırılmasına dair təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında birgə bəyanat" böhranlı vəziyyətin rəsmi dairələrdə etirafından başqa bir şey deyildi. Onilliklərlə üst-üstə yığılmış kəskin problemlər, yenidənqurma dövründə buraxılan səhvlərlə əlaqədar görüş iştirakçıları aşağıdakı məsələlərlə bağlı birgə fəaliyyət həyata keçirməyi zəruri hesab edirdilər.

1. Onlar hesab edirdilər ki, ölkədə vəziyyətin stabilləşdirilməsinin vacib şərti yeni ittifaq müqaviləsinin və İttifaq konstitusiyasının qəbuluna qədər hər yerdə konstitusion quruluşun bərpasına dair tədbirlər görülməsi və fəaliyyətdə olan bütün qanunlara şərtsiz əməl edilməsidir. İttifaq və respublikaların hakimiyyət orqanları yerli sovetlər və icraiyyə komitələri öz fəaliyyətlərində bunu əsas götürməlidir.

2. Böhranın aradan qaldırılması üçün mühüm vəzifə ümumittifaq referendumunun nəticələri nəzərə alınmaqla suveren dövlətlərin yeni müqaviləsinin hazırlanması hesab edilirdi. Məhz bu görüşdən sonra yeni ittifaq müqaviləsinin çoxsaylı variantları müzakirələrə təqdim edildi.

3. Görüş iştirakçıları xalq təsərrüfatının normal fəaliyyətini təmin etmək üçün sənayenin baza sahələrində, xalq tələbatı malları buraxan müəssisələrdə, dəmiryolu nəqliyyatında xüsusi iş rejiminə keçilməsini təklif etdilər. Yenə də vəziyyətdən çıxış yolu Nazirlər Kabinetinin məsuliyyətinin artırılmasında görülürdü.

4. Düşünülməmiş həyata keçirilən, əhalinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərən pərakəndə satış qiymətlərinə yenidən baxmaq, zəruri hallarda kompensasiya tətbiq etmək və s.-ni əhatə edirdi.

5. İttifaq və respublika rəhbərləri vətəndaş itaətsizliyi, tətilləri, hakimiyyət orqanlarını devirməyə çağırışlarla siyasi məqsədlərə nail olmağı ölkənin indiki böhranlı şəraitində yolverilməz hesab etdilər (9). Əslində onlar respublikalara tam

müstəqillik verilməsi mövqeyindən çıxış etməli idilər. Görüş iştirakçıları yeni ittifaq müqaviləsinə qoşulmaq istəməyən Latviya, Litva, Estoniya, Moldova, Gürcüstan və Ermənistanı hədələməyi də yaddan çıxarmayıb, yaradacaqları vahid iqtisadi imkan çərçivəsində ən əlverişli şərait rejiminin yalnız ittifaq müqaviləsinə imzalayanlar üçün təbiiq ediləcəyini bəyan etdilər.

Mayın 23-də SSRİ Ali Soveti yeni İttifaq müqaviləsi haqqında layihəni 329 səs lehinə, 8 əleyhinə, 16 bitərəf səsə qəbul etdi (10).

Mayın 24-də Novo-Oqaryovada prezident Qorbaçovun sədrliyi ilə SSRİ xalq deputatları dördüncü qurultayının qərarı ilə yeni İttifaq müqaviləsinin üzərində iş üçün yaradılmış Hazırlıq Komitəsinin növbəti iclası keçirildi. Qərara alındı ki, Hazırlıq komitəsi daimi əsasda işləri və razılaşıdırılmış layihəni cari ilin iyununda razılığını bildirmək üçün respublikaların Ali Sovetlərinə göndərsin.

Avqust hadisələri tək-cə sosializmin totalitar modelinə deyil, eləcə də yenidən-qurma adlandırılan prosesə son qoydu. Sosialist ideologiyasının, sosializmin nestalin-çi modelinin tarixi məhkumluğunu sübut etdi (11). Həmçinin uğursuz avqust çevrilişi sovet imperiyasının qəti dağılmasında son partlayış oldu (12, 55).

Şübhəsiz ki, çevrilişdən və Sov.İKP-nın ləğvindən sonra məsələ suveren dövlətlərin münasibətlərinin necə olacağı və yeni ittifaq müqaviləsi məsələsi idi. Artıq respublikaların bir-birinin ardınca öz dövlət müstəqilliyini elan etməsi dağılmaqda olan ittifaqa sonuncu zərbələri vurmaq idi: avqustun 23-də Ermənistan, 24-də Ukrayna, 25-də Belorusiya, 27-də Moldova, 31-də Qırğızıstan və Özbəkistan, sentyabrın 9-da Tacikistan, oktyabrın 18-də Azərbaycan, 27-də Türkmənistan müstəqillik haqqında akt qəbul etdilər (13, 68-69).

1991-ci il noyabrın 25-də SSRİ Dövlət Şurasının M.Qorbaçovun sədrliyi və 7 respublikanın rəhbərinin iştirakı ilə sonuncu iclası oldu. Gözlənilməyən əksinə olaraq Suveren Dövlətlər İttifaqı (SDİ) haqqında müqavilə paraflanmadı. Respublikaların rəhbərləri müqavilənin layihəsini SSRİ və yerli parlamentlərin müzakirəsinə verməyi qərara aldılar, başqa sözlə, respublika liderləri "vaxtı uzatmağa" cəhd göstərdilər (14, 576).

Yeni birlik yaratmaq ideyası ilə keçmiş İttifaqın üç slavyan respublikasının rəhbərləri çıxış etdi. Onlar Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı haqqında 1922-ci il müqaviləsinin qüvvədən düşdüyünü elan edib, yeni bir birlik - Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması haqqında saziş imzaladılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Расчетные отношения в постсоветском экономическом пространстве // Мировая экономика и международные отношения, № 6, 1992, с.25.
2. Новейшая история отечества. М.: Владос, 2008, 447 с.
3. Социальное развитие стран СНГ в 90-е годы // Мировая экономика и международные отношения, № 10, 1992, с.39.
4. История международных отношений. М.: Логос, 2007, 167 с.
5. Пустогаров В. Горячие точки в СНГ и международное право // Международная жизнь, № 5, 1994, с.24.
6. Европейский союз и содружество независимых государств. М.: Спутник, 2002, с.473.
7. Шашкина М. Спешу на «Малый СНГ» // Новое время, № 8, 1992, с. 93.
8. Газ. «Известия», 1991, 21 декабря.
9. Газ. «Известия», 1991, 20 декабря.
10. Газ. «Известия», 1991, 22 апреля.

11. «Xalq qəzeti», Bakı, 1991, 24 dekabr.
12. От союза к содружеству // Мировая экономика и международные отношения, № 6, 1992, с.55.
13. Олещук Ю. Новая Россия и интеграционные тенденции в СНГ // Мировая экономика и международные отношения, № 4, 1994, с.68-69.
14. Исмаил Мамедов. История Азербайджана. Баку: Чыраг, 2009, 670 с.
15. Олещук Ю. Новая Россия и интеграционные тенденции в СНГ // Мировая экономика и международные отношения, № 4, 1994, с. 57, 184 с.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В 90-Е Г. И ОБРАЗОВАНИЕ СНГ

М.П.ОСМАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме международной обстановке накануне распада СССР. В статье говорится об изменениях во внешне политической ориентации Советского Союза во II половине 80 гг. Реформы во внешней политике опережали внутри политические процессы.

После долгих переговоров пришли к идее создания новой формы объединения, в результате было создано содружество независимых государств.

INTERNATIONAL SITUATION IN THE 90 s AND THE ESTABLISHMENT OF CIS

M.P.OSMANLI

SUMMARY

The article has been devoted to the problem of the international condition on the eve of the USSR's decline. The article illustrates the changes in the internal policy in the second half of the 80s. The reforms carried out in the foreign policy outstripped internal political processes. Long negotiations resulted in the establishment of a new unity named CIS.